

Žemaitijos dvarų mažoji architektūra ir jos ateitis

Alvija Barysaitė, Lina Davidavičiūtė, Simona Mikalaukaitė*, Edita Serapinaitė

Klaipėdos universitetas, H. Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda
Tel.: (8-46) 398900, 8 604 57542, el. paštas simamik@gmail.com

(Gauta 2011 m. sausio mėn.; atiduota spaudai 2011 m. kovo mėn.; prieiga internete nuo 2011 m. balandžio 18 d.)

Anotacija

Straipsnyje pateikta informacija apie istorinės Žemaitijos dvarų mažosios architektūros būklę, analizuojami jų kokybiniai ir kiekybiniai rodikliai, išsaugojimo perspektyvos. Dvarų sistema tiesiogiai sietina su Lietuvos valstybingumo ir žemės ūkio raida, tradicijomis. Dvarų aplinka – labai svarbus Žemaitijai ir visai Lietuvai kultūrinis palikimas, kurį būtina išsaugoti ateities kartoms. Šiuo metu Lietuvos dvarų mažosios architektūros būklė yra bloga. Straipsnyje apžvelgiamos dvarų priklausinių (mažosios architektūros) esminės problemos, pateikiamos jų išsaugojimo perspektyvos.

Reikšminiai žodžiai: Žemaitija, dvaras, mažoji architektūra.

Аннотация

В статье представлена информация о состоянии поместий малой архитектуры исторической Жемайтии, анализ её качественных и количественных показателей, перспективы сохранения. Система поместий, непосредственно связана с эволюцией государственности Литвы и сельского хозяйства, с традициями. Окружающая среда поместий, очень важна для Жемайтии и всей Литвы – это наследие культуры, которое надо сохранить для будущих поколений. В настоящее время состояние литовских поместий – плохое. В статье рассматриваются фундаментальные проблемы поместий и их комплексов, представлены перспективы сохранения малой архитектуры поместий Жемайтии.

Ключевые слова: поместье, архитектура, малая архитектура, культурное наследия.

Įvadas

Keletą amžių Lietuvoje dvarų ir jų grupių visuma sudarė savitą Lietuvos valstybės struktūrą, istorinę dvarų sistemą (Gražulis, 2008). Keletą šimtmečių trukęs formavimasis paliko ryškų pėdsaką šalies kultūriniame bei socialiniame gyvenime. Žemaitijoje dvarai ir jų priklausiniai vystėsi analogiškai kaip ir visoje Lietuvoje. Darbe analizuojama istorinės Žemaitijos (vakarinės Lietuvos teritorijos iki Nevėžio, nuo XVI a. pradžios tvirtai įėjusios į feodalinę Lietuvos valstybės sudėtį (Kiaupienė, 1988) teritorijoje esanti dvarų mažoji architektūra. Dvarų mažoji architektūra – tai įvairūs suoleliai, tilteliai, tvoros, vartai, parkų laipteliai, skulptūros, memorialiniai paminklai, fontanai, šuliniai, terasos, atraminės sienutės, baliustrados, saulės laikrodžiai, koplytėlės, koplytstulpiai, stogastulpiai, kryžiai, krikštai, aukurai.

Problematika, aktualumas: dvarai bei jų mažoji architektūra ir šiandien yra svarbi kultūrinio ir dvasinio palikimo dalis, tačiau kaip kultūriniai socialiniai centrai yra sunykę, neatlieka savo funkcijos. Dvarų aplinka kardinaliai pakitusi, nutrūkę ryšiai tarp dvaro, dvaro sodybos ir jos elementų. Palikti likimo valiai dvarų kompleksai, jų mažoji architektūra sparčiai nyksta. Pastaraisiais metais buvo bandyta padėti keisti parengiant Lietuvos dvarų paveldo išsaugojimo ir integravimo į visuomenės gyvenimą koncepciją bei jos pagrindu parengtą ir vyriausybės patvirtintą programą, tačiau 2007 m. Valstybinė kultūros paveldo komisija konstatavo, kad ši program liko neįgyvendinta.

Dvaro kaip komplekso išsaugojimas turėtų tapti valstybinių institucijų, visuomenės interesu. Taip būtų atkurti ne tik dvarų rūmai, bet ir ne mažiau svarbios infrastruktūros, su joms būdingais mažosios architektūros elementais, augalija.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti Žemaitijos dvarų mažąją architektūrą ir pateikti išsaugojimo perspektyvas.

Tyrimo uždaviniai:

1. Apžvelgti mažąją architektūrą dvarų vystymosi raidos kontekste.
2. Išanalizuoti Žemaitijos dvarų mažosios architektūros būklę.
3. Pateikti dvaro ir mažosios architektūros išsaugojimo, pritaikymo kryptis.

Tyrimų metodika (metodai)

Žemaitijos dvarų mažosios architektūros būklė įvertinta remiantis Ričardo Stulpino (1993) pateiktais fizinio nusidėvėjimo rodikliais bei medžiagos autentiškumo išlikimo lygmenimis.

Analizuojant Žemaitijos dvarų mažosios architektūros būklę remtasi šešiais dvarų vystymosi etapais (I etapas – XIII–XVI a., II etapas – 1557–1861 m., III etapas – 1861–1922 m., IV etapas – 1922–1940 m., V etapas – 1940–1990 m., VI etapas – nuo 1990 m. iki mūsų dienų.) nuo jų kūrinosi pradžios XIII a. iki nykimo pradžios 1922 m. Kieviename etape išskiriami išlikę mažosios architektūros elementai, apibūdinama jų būklė.

Būklė įvertinta vadovaujantis surinktais dvarų aplinkos fotofiksacijos rezultatais, mokslinės literatūros šaltiniais, Lietuvos dvarų duomenų bazėje pateiktais duomenimis (foto fiksacija, dvarų planinėmis schemomis, inventarizacija) bei vizualiniais stebėjimais. Vertinant mažosios architektūros būklę vadovautasi kiekybiniais ir kokybiniais rodikliais, t. y. objektų fizine, estetinė būklėmis, išlikusių elementų kiekiu ir teritorijos autentiškumu lygiu.

Kadangi nėra dvarų mažosios architektūros vertinimo metodikos, elementų būklei nustatyti vadovautasi Ričardo Stulpino statinių vertinimo metodika (1993). Šis vertinimas pritaikomas dvarų mažajai architektūrai analizuoti, išskirtos trys dalys: pirma – išlikę dvaro periodo statiniai (autentiški, autentiški pakitę); antra – sunykę dvaro periodo statiniai (autentiškų statinių liekanos, sunaikinti be pėdsakų statiniai); trečia – nauji statiniai.

Dvaro ir jo mažosios architektūros išsaugojimo, vystymo ir apsaugos kryptims nustatyti remtasi Dvarų paveldo išsaugojimo programa, nekilnojamųjų ir kilnojamųjų kultūros paveldo objektų išsaugojimo ir apsaugos įstatymais.

Rezultatai

Dvarų mažoji architektūra. Mažoji architektūra – viena iš daugelio architektūros rūšių. Jos nagrinėjimo objektas – tai įvairūs smulkūs statiniai, paminklai, skulptūros. Dažniausiai dvaruose naudojami mažosios architektūros objektai yra: skulptūros, įvairios konfigūracijos tiltukai, skulptūriški suoleliai, fontanai, saulės laikrodžiai, memorialiniai paminklai. Daugiausiai mažosios architektūros objektų naudojama dvaro parkuose, parteriams puošti ir kitoms erdvėms sukurti. Mažoji architektūra pagyvina teritorijos vaizdą, neretai šie elementai vaizduoja dvaro galingumą, turtingumą. Toliau apžvelgiama Žemaitijos dvarų mažoji architektūra, remiantis visai Lietuvos dvarų kultūrai būdingais raidos etapais.

I etapas – XIII–XVI a. Šiuo laikotarpiu Žemaitijoje dvarai tik pradėjo kurtis, tad analizuojamos mažosios architektūros objektų nėra.

II etapas – 1557–1861 m. Šiame etape išryškėjo Kelmės, Varputėnų, Platelių dvarai ir jų mažoji architektūra, o iš medinių – Biržuvėnų, Bukantės, Džiuginėnų dvarai. Bukantės, Kelmės, Platelių, Varputėnų dvarų parkuose iš mažosios architektūros elementų yra išlikę barokinio stiliaus tvorų fragmentai. Išskirtiniu dizainu pasižymi Kelmės dvaro rūmų vartai, statyti 1668 m. Tokių dviaukščių, baroko laikotarpio vartų kituose dvaruose nebuvo. Vienas iš turtingesnių yra Biržuvėnų dvaras. XVIII a. vid. dvaro aplinkoje išryškėjusios formos: tiltas, Gorskių šeimos kapinės, išraiškingų formų liaudiškos stilistikos koplytstulpis, statytas 1764 m. Pamatai – akmenų mūro, sienos – plytų mūro, tinkuotos, stogas – keturšlaitis, dengtas skarda. Tūrį sudaro ant kubo formos pjedestalo stovintis apskritas stulpas, kurį vainikuoja masyvi vertikalių proporcijų koplytėlė. Koplytėlė uždengta piramidiniu stogeliu su puošniu kalto metalo kryžiumi. Visose pjedestalo

pusėse įkomponuotos 10 cm gylio nišos, užsibaigiančios segmentinės arkos forma. Virš pjedestalo karnizo ir stogelio iš 3 pusių iškyla mažos koplytėlės su 25 cm gylio nišomis. Trečią tarpsnį sudaro kubo formos koplytėlės tūris su atviromis stačiakampėmis angomis visuose fasaduose. Skulptūros neišlikusios. Tai vienintelis išlikęs autentiškas liaudies stilistikos mažosios architektūros objektas Žemaitijoje. Kitą tokio stiliaus koplytstulpį, kuriame pavaizduotas Šv. Florijonas, prieš keletą metų dar buvo galima išvysti Džiuginėnų dvare. XIII–XVI a. medinių dvarų sodybose išryškėjo liaudiškos stilistikos mažoji architektūra.

III etapas – 1861–1922 m. Šiuo laikotarpiu pastatyta didžioji dalis Žemaitijos dvarų su parkais: Palangos, Renavo, Rietavo, Plungės, Švėkšnos, Vilkėno, Plinkšių, Šateikių dvarai. Vienas iš išpūdingiausių parkų yra Palangos dvaro parkas, kuriame jau XIX a. pab. atsirado šie mažosios architektūros fragmentai: Lurdo grotas, baliustrada, tilteliai, fontanas su laiminančio Kristaus skulptūra, skulptūra skirta Birutei atminti, Rebekos skulptūros originalas iš Vilkėno dvaro ir kitos skulptūros. Dėl neprižiūrimos Vilkėno dvaro aplinkos Rebekos skulptūra buvo perkelta į Palangos dvarą. Taip ši skulptūra buvo išsaugota. Ar derėtų taip elgtis su visa nykstančia dvarų mažąja architektūra?

Vilkėno dvaro sodyboje šiuo metu galima pamatyti tik Rebekos (vandens nešėjos) skulptūros kopiją, pastatytą parterėje ant pjedestalo. Komplekse išlikę parko vartų fragmentas, baliustrada. Švėkšnos dvare išlikusi Dianos skulptūra, obeliskas, parko vartai, Marijos statula, arkinis lieptas, dekoratyvinė vaza ant pjedestalo, apvali apžvalgos aikštelė su baliustrada, laiptai į žemutinę terasą su vazomis, gulinčio šuniuko skulptūra, saulės laikrodis. Kitas objektas vertas dėmesio – Renavo dvaras. Yra išlikusi pergola, laiptai, suolai, apskritas aukuras-laužavietė, baliustrados, atraminės sienutės. Reikėtų paminėti ir Plungės dvaro kompleksą, kuriame išlikusi 2 metrų aukščio degtų plytų mūrinė tvora, vartai su meškų skulptūromis, mažąjį parterį puošia baliustrada, didįjį – apskritimo formos baseinas su fontanu ir skulptūra, parko teritoriją – laiptai, tilteliai ir kriokliai per tvenkinius. Rietavo dvaro parke galima išvysti: koplytėlę, tvoros fragmentus, baltuosius, raudonuosius vartus, rūmų portalo kolonadą. Baltieji, Žalieji vartai išlikę Plinkšių dvare, taip pat Marijos skulptūra, antkapinis paminklas. Kitas šio laikotarpio dvaras yra Šateikių, jame išlikę: tvoros fragmentai (stambaus akmenų mūro, be dekoro), dvi postamentų liekanos, tilto-užtvankos tarp dviejų tvenkinių liekanos. Iki Antrojo pasaulinio karo parke stovėjo 3 gipsinės skulptūros, tačiau dabar nėra išlikusios. Paminėtų dvarų mažoji architektūra yra tik iš dalies autentiška ir sunykusi (objektų liekanos).

IV etapas – 1922–1940 m. Šiuo laikotarpiu buvo sugriauta dvarų struktūra. Prasidėjo dvarų nykimas. Nauji dvarai nesikuria, esami mažinami iki 80 ha ploto, likusi dalis atiduota valstiečiams. Valstybė dvarus ir jų teritoriją siekia paversti žuvininkystės, gyvulininkystės ūkiais (Renavo, Kelmės, Švėkšnos dvarai). Vyksta žemės valdų menkėjimas, per visą dvarų istoriją Smetonos laikais buvo pirmą kartą sugriauta dvarų struktūra, naikinama dvarų mažoji architektūra. Dėl šios priežasties iki mūsų dienų mažai išliko autentiškų mažosios architektūros objektų.

V etapas – 1940–1990 m. Jau anksčiau pastatytuose dvaruose įkuriami vaikų namai, kontoros, mokyklos (Vilkėno dvare). Dvarų mažoji architektūra nyksta ir performuojama.

VI etapas – nuo 1990 m. iki šių dienų. Bandoma atgaivinti dvarų kultūrą, juos pritaikant kultūriniam gyvenimui. Taip pat siekiama atgaivinti dvarų parkus, mažąją architektūrą. Tačiau šie procesai vyksta vangiai.

Žemaitijos dvarų mažosios architektūros būklė. Mažosios architektūros būklė analizuojamame Žemaitijos regione buvo įvertinta remiantis R. Stulpino (1993) pateiktais fizinio nusidėvėjimo rodikliais bei medžiagos autentiškumo išlikimo lygmenimis-metodikomis. Minėtame leidinyje pateiktos būklės nustatymo metodikos autoriaus nurodytos taikyti statiniams, tačiau sėkmingai gali būti taikomos ir mažiesiems architektūros objektams, kadangi pastarieji turi visas pagrindines statiniui būdingas dalis: pamatus ir antžeminę dalį. Aplankius daugelį Žemaitijos dvarų, užfiksuota mažosios architektūros esama situacija, likusi vaizdinė ir teorinė informacija pasitelkta iš Lietuvos dvarų ir duomenų bazės (www.heritage.lt/dvarai/ppavadinimas.php). Taigi, pastarosios R. Stulpino

knygos metodikos ir artima autorių pažintis su nagrinėjama Žemaitijos dvarų mažosios architektūros objektais nulėmė tolimesnius būklės vertinimo rezultatus.

Žemaitijos krašto dvarų sodybų ir mažosios architektūros būklę nulėmė ekonominis spaudimas, savininkų kaita, ūkio efektyvumo paieškos, laikas, karai, pvz. po 1944 m., niokojant dvarų sodybas, kai kurių rūšių smulkieji statiniai buvo visiškai pašalinti, todėl beveik neišliko itin senų mažųjų architektūros objektų net geriau žinomose dvarų sodybose – daug jų buvo pastatyta XX a. pradžioje ar XIX a. pabaigoje. Per kelis dvarų gyvavimo šimtmečius nemažai mažųjų architektūros objektų kito keletą kartų, nes mažoji dvarų architektūra neatsiejama nuo dvaro pastatų architektūros. Skirtingiems laikotarpiams keičiant dvarų aplinką, mažoji architektūra perimdavo to laikotarpio stiliaus tendencijas, todėl šiomis dienomis užfiksuota krašto dvarų mažoji architektūra atspindi daugiau vėlesnes raidos stadijas. Žemaitijos dvarai daugiausia statyti emocionalių ir harmoningo romantizmo (XVIII a.) ir praeities meną kartojančio istorizmo (XIX a. vid.) stilių laikotarpiu. Žemaitijos krašto dvarų mažosios architektūros būklę lemia ir autentiškumo laipsnis, todėl nagrinėjant mažosios architektūros kūrinius atsižvelgta ir į šį laipsnį – autentiški (autentiški – pakitę) ar sunykę (autentiškų statinių liekanos).

Ilgainiui kito mažajai architektūrai naudotos statybinės medžiagos. Nuo seno, XIII a. ir anksčiau, dvarų statybai naudota mediena, akmuo. Dėl gamtinių sąlygų senesnieji mediniai mažosios architektūros objektai neišliko. Akmens mūro objektai išsilikę geriau, nors kai kurie prarado savo būdingąją struktūrą. Akmeningose Žemaitijoje tokie akmens mūro statiniai buvo nereti, tad dažnai akmuo ne tik dominavo kaip dekoro elementas, bet ir kaip pagrindinė statybinė medžiaga. Nagrinėjant mažosios architektūros kūrinius derėtų išskirti ir fizinio nusidėvėjimo laipsnį – vertinami pagal konstrukcijų trūkumus ir medžiagų išlikimą.

Analizuojant Žemaitijos dvarų aplinką tampa aišku, kad medinių, nedidelių dvarelių objektai priskirtini prie „liaudies architektūros“ pakraipos, kur mažiau sekta didžiaisiais architektūros stiliais.

O štai didžiųjų dvarų, tokių kaip Palangos, Renavo, Plungės, Rietavo, Švėkšnos, Vilkėno, pastatytų III etapo metu mažosios architektūros objektai atspindi romantizmo, istorizmo stilistikos epochą. Iš šio laikotarpio išlikę apie 40 mažosios architektūros objektų. Tuo metu (1861–1922 m.) buvo sutelkiamas daug didesnis dėmesys į reprezentaciją nei ankstesniais laikais, siekta organiškose pastatų ir gamtos vienovės. O mažoji architektūra kaip tik ir sudarydavo šią jungtį. Taigi dvarininkai, jausdami užsienio šalių įtaką (peizažinių parkų kūrimo stilistika iš Anglijos), savo dvarus puošė natūralių akmenų kompozicijomis (grotomis, aukurais, laiptais, fontanais, skulptūromis, tilteliais). Ko gero, reikšmingiausi ir geriausiai išlikę mažosios architektūros objektai yra tuose dvaruose, kurie buvo prižiūrėti ir palaikomi nuolat. Bene geriausiai prižiūrima Palangos dvaro sodyba, savo teritorijoje talpinanti daugiausiai mažosios architektūros objektų – Lurdo grotą (1901 m.), fontaną, laimanančio Kristaus skulptūrą ir kitas skulptūras, baliustradas, tiltelius ir kitus autentiškus XX a. pr. objektus, kurie dar yra ir geros fizinės būklės. Palangos dvaro sodyba ir joje esantys mažosios architektūros objektai šiandien net visoje Lietuvoje yra didžiausio reprezentacinio potencialo, o Palangos parkas įtrauktas į Didžiojoje Britanijoje išleistą knygą „1001 sodas, kurį tu privalai pamatyti per savo gyvenimą“ (Scholtz, 2007). Be Palangos dvaro, mažųjų architektūros objektų gausa ir geru išlikimu pasižymi Renavo ir Plungės dvarai.

Plungės dvaras iš kitų Žemaitijos dvarų išsiskiria taisyklingu apskritimo formos baseinu ir jame esančia skulptūra ir skulptūriniais įvažiavimo vartais. Paminėti mažosios architektūros objektai yra iš dalies autentiški, o jų fizinė būklė dėl pastarųjų metų rekonstrukcijos darbų puiki. Čia įsikūręs Žemaičių dailės muziejus savo veiklos svarba nulėmė didesnę valdžios atstovų dėmesį dvaro restauracijos darbų finansavimui parūpinti, tad dvaru ir mažosios architektūros objektais yra pasirūpinta, bendra visų mažosios architektūros objektų būklė gera.

Konkrečiai mažosios architektūros būklę įvertinta pagal objektų tipus:

Tvoros. Iš akmeninių mažosios architektūros objektų geriausiai išlikusios XIX a. pab. dvarų sodybas juosiančios tvoros – Platelių, Šateikių dvarų tvorų fragmentai, kurios, nors ir paveiktos

savaiminių laiko veiksnių, tačiau išlaikiusios konstrukcinę formą, ir yra vienos autentiškiausių iš mažosios architektūros objektų, mažiausiai paveiktos perstatymų. Jų būklę galima įvertinti patenkinamai. Medinių tvorų liekanų ar rekonstruotų tvorų randama tik nedaugelyje dvarų – Bukantės, Varputėnų dvarų tvorų fragmentai. Kai XIX a. palaiptams plito mūrinės statybos mada iš Rytprūsių ir iš Kuršo, buvo kviečiami mūro meistrai iš gretimos valstybės, vežamos kokybiškos plytos iš artimesnių plytinių. Buvo atkartojami meistrams įprasti konstrukciniai bei architektūriniai sprendimai, atskiros detalės bei fragmentai (Purvinas, 2010). Tada iš plytų buvo mūrijamos ne vien dvarus juosiančios tvoros, bet ir dvarų pastatai, vartai, tilteliai. Šiuo laikotarpiu buvo pastatyta Rietavo raudonų plytų tvora (vietomis tik raudonų plytų reljefinė juosta, derinta su skaldyto akmens mūru) su horeljefinėmis skulptūromis. Tvoros stilius iš vientisos raudonų plytų tvoros į skaidytą plytų ir akmens tvorą keičiasi toje vietoje, kur priešingoje gatvės pusėje stovi dvaro sodybai priklausantis namas – baigiasi vizualinis bažnyčios ryšys su rūmais. Reikėtų paminėti ir Plungės dvaro kompleksą, kuriame išlikusi metalinė tvora (iš rytų pusės aptvertas parkas) tarp baltai tinkuotų mūro stulpų. Šių kaimynystėje statytų dvarų tvorų būklę galima vertinti gerai – fiziniai nusidėvėjimo rodikliai žemi, tačiau šiek tiek pažeistas autentiškumas.

Liaudies mažoji architektūra. Šio tipo mažosios architektūros objektų buvo galima rasti šalia medinių Žemaitijos dvarelių (pvz.: Biržuvėnų, Džiuginėnų dvarų – XVIII a. vid., Bukantės dvaro – XIX a. vid.), suklestėjusių II etapo metu. Dauguma jų sunyko dėl to, kad jų pagrindinė statybinė medžiaga buvo laikui neatsparus medis. Džiuginėnų dvare buvęs koplytstulpis su Šv. Florijono skulptūra, kuris stovėjo sodybos centrinėje dalyje, ties senąja klevų alėja, buvo nublokštas ant žemės, o skulptūra pavogta. Vienas seniausių medinių dvarų mažosios architektūros objektų – autentiškas Biržuvėnų sodyboje esantis Gorskių liaudiškos stilistikos koplytstulpis, pastatytas 1764 m., išliko, nes yra mūrinis, nors objektui jau reikalingas remontas. Pažymėtina, kad visų šių dvarų pagrindiniai ponų pastatai yra geros būklės, dėl juose veikiančių muziejų priežiūros ir restauracijos darbų. O štai likusių pastatų ir įrenginių būklė svyruoja nuo geros iki avarinės. Biržuvėnų dvaras iš medinių Žemaitijos dvarų išlikęs bene geriausiai, jis vienintelis Lietuvoje išlaikė originalią medinės architektūros užstatymą. Džiuginėnų ir Bukantės dvarai taip pat neblogo būklės, tačiau jų ūkiniai pastatai ir mažosios architektūros objektai gana apleisti, pakeisti ten gyvenančių gyventojų veiklos, jų autentiškumas pažeistas.

Tilteliai. Mažosios architektūros objektų – medinių tiltelių – randama tik nedaugelyje dvarų: Biržuvėnų dvaro tiltas per upę, Renavo dvaro tiltas, Palangos, Švėkšnos dvarų tilteliai. Visi šie objektai perstatyti ar patyrę keletą pertvarkymų. Tai autentiški – pakitę pavyzdžiai. Ryškūs parko panoramoje, per pastaruosius metus restauruoti Plungės dvaro tvenkinių tilteliai – raudonų plytų mūro su baltai tinkuotais stulpais ir mediniai tilteliai tarp baltų mūro stulpų. Būtina pažymėti, jog nors šiems objektams gražinta jų funkcija, tačiau restauracija sumažino jų autentiškumą.

Vartai. Vartų Žemaitijos dvaruose randame netgi daugiau nei tvorų, su kuriomis buvo sujungti, tačiau kaip ir tvoros, daugelis nėra išlaikę autentiškumo. Iš didžiųjų mūrinių dvarų ypatingas yra Kelmės dvaras todėl, kad tai seniausias mūrinis tokio tipo paveldo objektas Žemaitijoje. Architektūrinis ir funkcinis požiūriu labai įdomūs 1668 m. pastatyti, o XVIII a. rekonstruoti dviauščiai Kelmės dvaro vartai. Vartų paskirtis keleriopa – reprezentacinis įvažiavimas į sodybą ir baudžiauninkų kalėjimas su vieta bausmėms vykdyti pirmajame aukšte, antrajame aukšte – biblioteka su siaura arkada orkestrui. Nors Kelmės dvaras pastatytas anksčiausiai Žemaitijoje, tačiau jo pastatų ir įrenginių fizinė būklė gera, galbūt dėl paskutinės stambiausios rekonstrukcijos (XIX a. pab.), bet to negalima pasakyti apie autentiškumą. Priešais dvarą buvo antra įvažiavimo arka, tačiau jos vietoje nėra išlikusių jokių žymių. Kelmės dvaro vartai vertinami kaip autentiški, bet su pakitimais. Švėkšnos dvare išlikę net dveji sodybos vartai – neoklasicistiniai pagrindiniai dvaro vartai ir pietvakariniai raudonų plytų vartai. Jų būklė gera, autentiškumas nepažeistas. Išskirtiniai, puikios būklės, Žemaitijos dvasią atspindintys yra Plungės dvaro vartai – trijų angų, mūriniai su skulptūromis. Ant pagrindinių vartų stovinčios meškos labai nepatiko carinės Rusijos valdininkams. Jie įtarinėjo, kad jos vaizduojančios žemaičių herbą.

Pergola. Įdomus ir retas išlikęs Renavo mažosios architektūros objektas – lygiagrečiai rūmų rytų fasadui įrengta pergola, besileidžianti nuo šlaito į parko teritoriją – iki šiol patenkinamos būklės, atlaikanti tiek savo konstrukcijos tiek vijoklinių augalų svorį. Pergola išsaugojusi esminius autentiškumo požymius.

Skulptūros. Įspūdingi romantizmo dvasioje sukurti – Švėkšnos, Vilkėno dvarai ir jų mažoji architektūra, kuri turtinga skulptūromis (neautentiška vandens nešėjos Rebekos skulptūra Vilkėno dvare, Dianos skulptūra Švėkšnos dvare). Turbūt vienas įspūdingiausių – tai vandens nešėjos Rebekos statula. L. Noelio skulptūros kopija stovi priešais rūmus esančiame parteryje (originalas, norint jį apsaugoti nuo tolesnio sunaikinimo, restauruotas ir perkeltas į Palangos botanikos parką). Priešais Švėkšnos vilą stovi Saulės laikrodis, primenantis nedidelį, apvalų burtų staliuką. Laikrodis buvo išlietas iš cemento, savininkui, Jurgiui Pliateriui, atvežus formas iš Paryžiaus. Laikrodžio, kaip ir deivės Dianos skulptūros originalas, yra Luvro muziejuje, Paryžiuje. Laikrodis papuoštas šokančių ir grojančių figūrų bareljefais. Švėkšnos dvaro mažoji architektūra metų bėgant buvo prižiūrima, tad dabartinė būklė yra gera, jie autentiški nepakitę, o štai Vilkėno dvaro būklė prastesnė – reikia gerinti fizinę-medžiaginę objektų konstrukcijas. Blogai išsilaikiusi ir santūresnė mažoji architektūra randama Plinkšių dvare. Plinkšių dvaras dėl apleidimo išsaugojo tik nedaugelį autentiškų buvusios mažosios architektūros objektų, tokių kaip Švč. Mergelės Marijos skulptūrą.

Baliustrados. Šio tipo mažosios architektūros objektų Žemaitijos dvarai nestokoja, beveik visuose didžiuosiuose dvaruose galime išvysti neatsiejamą rūmų fasado dalį, dekoratyvinę laiptų, balkonų, terasos užtvartą iš vertikalių stulpelių viršuje sujungtų horizontaliais turėklais. Baliustradas aptinkame Plungės, Renavo, Palangos, Švėkšnos dvaruose. Visų jų būklė, tiek fizinių nusidėvėjimo rodiklių, tiek autentiškumo išlikimo atžvilgiu gera, turbūt dėl to, kad jos įrengtos šalia rūmų, kurie sulaukia daugiau dėmesio, ir kuriuos restauruojama pirmiausiai, kai parkų mažajai architektūrai finansavimo šaltinių vis nepakanka.

Dvarų ir jų mažosios architektūros ateitis, išsaugojimo kryptys. Šiuo metu dauguma dvarų yra apleisti, nenaudojami, nesugebama išspręsti dvaro nuosavybės klausimų. Savivaldybės nepajėgios išlaikyti visų joms priklausančių dvarų. 2003 metais parengta dvarų išsaugojimo programa. Tačiau trūksta institucijų ir specialistų, kurie tyrinėtų dvarus ir rengtų dvarų sutvarkymo projektus. Valstybinė kultūros paveldo komisija 2007 m. kovo 3 d. posėdyje įvertinusi, kaip vykdoma 2003 metų Vyriausybės priimta valstybinė Dvarų paveldo išsaugojimo programa ir jos įgyvendinimo priemonės, konstatavo, jog ji ketverius metus iš esmės nebuvo įgyvendinama (Lietuvos Valstybinė..., 2007). Norint imtis realių sprendimų, susiduriama su esmine dvarų ir jų mažosios architektūros problema –nebuvimu institucijų, kurios būtų atsakingos už dvarų apsaugos ir priežiūros organizavimą. Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos įstatymo tikslas – garantuoti Lietuvos kultūros vertybių apsaugą, gausėjimą ir perdavimą ateities kartoms (LR Nekilnojamojo kultūros..., 2004). Norint tai įgyvendinti būtina dvaro kompleksą atkurti kaip visumą (dvaro rūmus, parką, mažąją architektūrą). Pritaikyti dvarą visuomenės reikmėms: atkurti dvarą kaip kultūrinį centrą, integruoti dvaro kompleksą į visuomenės aplinką. Galimos vystyti kultūrinės veiklos: rengti vidaus ir lauko kilnojamas parodas, instaliacijas, inscenizacijas, organizuoti plenerus, koncertus, kurti tematinius kelius, atspindinčius tam tikro dvaro istoriją, sukurti vientisą Žemaitijos dvarų pažintinę sistemą (pažintinę trasą), pritaikytą dviračiams ir autoturizmui. Nepažeidžiant architektūrinių, stilistinių bruožų pastatus galima pritaikyti administracinėms, maitinimo, apgyvendinimo, švietimo įstaigoms. Šios veiklos yra galimybė atgaivinti Lietuvos dvarus ir jų aplinką.

Kadangi dvaro mažoji architektūra yra dvarų parkuose, tad siektina atkurti dvarą kaip kompleksą. (parterius, dvaro sodą, miško parką). Atsižvelgiant į mažosios architektūros objektus, išskiriamos išsaugojimo kryptys: restauravimo, atkūrimo, sukūrimo iš naujo remiantis autentiškais duomenimis.

Dvarų restauracijos, atkūrimo, sukūrimo darbai brangiai kainuoja, verslininkai nėra suinteresuoti investuoti į dvarų kultūros paveldo išsaugojimą. Valstybė taip pat nėra pajėgi išlaikyti

ir rekonstruoti visų vertingų dvarų kompleksų, dėl to nyksta dvaras, jo aplinka ir mažoji architektūra. Tad svarbu įtraukti visuomenę į dvaro, jo parko, mažosios architektūros puoselėjimą, plėtojimą, pritaikant dvarus naujai paskirčiai.

Rezultatų aptarimas

Lietuvos dvarų mažosios architektūros būklė neatsiejama nuo dvarų ir jų priklausinių atskirų laikotarpių vystymosi etapais. Kiekvienas etapas paliko skirtingą, kiekybiniu ir kokybiniu aspektais, dvarų paveldą. I etape (XIII–XVI a.) Žemaitijoje dvarai tik pradėjo kurtis, tad analizuojamos mažosios architektūros objektų nėra. Negausius mažosios architektūros palikimas liko iš II etapo (1557–1861 m.). Šiuo laikotarpiu buvo formuojama Biržuvėnų, Bukantės, Džiuginėnų, Kelmės, Varputėnų dvarų mažoji architektūra. Ypač reikšmingi Kelmės dvaro vartai. Remiantis atliktos analizės rezultatais galima teigti, jog III etapas (1861–1922 m.) paliko geriausiai išlikusią Žemaitijos dvarų mažąją architektūrą. Šiuo laikotarpiu susiformavo bene ryškiausi dvarų kompleksai: Palangos, Plinkšių, Plungės, Renavo, Rietavo, Švėkšnos, Šateikių, Vilkėno dvarai. Šio laikotarpio mažosios architektūros įvairovė didelė, yra gerai išlikusi iki mūsų dienų.

IV (1922–1940 m.) ir V (1940–1990 m.) dvarų raidos etapuose prasidėjo mažosios architektūros nykimas. Tarpukariu dvarai ir jų mažoji architektūra buvo naikinami. Dėl šios priežasties iki mūsų dienų išliko nedaug autentiškų mažosios architektūros objektų. VI etape (nuo 1990 m. iki mūsų dienų) stengiamasi atgaivinti dvarų kultūrą.

Nagrinėjamuose Žemaitijos dvaruose aptinkami 44 reikšmingesni mažieji architektūros objektai. Aksiomatiškai galima teigti, jog iš jų 25 % yra prastos būklės, 55 % yra patenkinamos būklės ir tik 20 % yra geros būklės. Prasčiausiai išsilaikė medinių dvarų aplinkoje esanti mažoji architektūra, geriausiai – didžiųjų mūrinių dvarų mažoji architektūra.

Lietuvoje nėra institucijų, kurios būtų atsakingos už dvarų apsaugos ir priežiūros organizavimą. Dėl šios priežasties didžioji dalis Lietuvos dvarų sodybų yra neprižiūrimos, nyksta. Dvaras yra sunkiau pažeidžiamas laiko negu mažoji architektūra. Tad šiuo metu pastebima, kad Žemaitijoje išlikę nemažai dvarų, tačiau dvaro laikotarpio mažosios architektūros formų – nedaug.

Siekiant atkurti dvarų mažąją architektūrą, visų pirmą reikia atgaivinti dvarų kultūrą, to pasiekti galima pritaikant dvarą naujai paskirčiai. Dvarų ir mažosios architektūros išsaugojimo kryptys: restauravimo, atkūrimo, sukūrimo iš naujo remiantis autentiškais duomenimis.

Išvados

1. Dvarų mažoji architektūra, kaip ir patys dvarai, vystėsi šešiais etapais.
2. Didžioji dalis (80 %) Žemaitijos mažosios architektūros elementų yra prastos ir (ar) patenkinamos būklės. Reprzentacinė, gerai išlikusi mažųjų architektūros objektų koncentracija yra Mažeikių, Plungės bei Palangos rajonuose.
3. Dvarų nykimui reikšmės turi nepakankamas visuomenės ir valstybės dėmesys dvarams.
4. Didelė žala padaryta tarpukariu ir sovietmečiu. Dvarų sodybų eksploatavimas ne pagal paskirtį paspartino dvarų sodybų pastatų, parkų planinių struktūrų, mažosios architektūros elementų nykimą.
5. Didžioji dalis Žemaitijos dvarų neturi išlikusių tikslių dvaro teritorijų planų, negrįžtamai sugadinta mažoji architektūra. Neturint tikslių duomenų, sunku atkurti dvaro sodybų autentiškumą.
6. Nemaža dalimi prie dvarų ir jų mažosios architektūros nykimo prisideda teisinės sistemos neefektyvumas: nesuforuota vieninga Valstybės strateginio planavimo sistema, atitinkama dvarų paveldo apsaugos ir integravimo teisinė sistema.
7. Dvarų ir mažosios architektūros išsaugojimo kryptys: restauravimo, atkūrimo, sukūrimo iš naujo.

Literatūra

1. Baranauskas T. *Lietuvos valstybės ištakos*. Vilnius, 2000.
2. Glemža J. R. *Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas*. Vilnius, 2002.
3. Gražulis A. Dvarų paveldas Lietuvoje ir Lenkijoje. Visuomenės vaidmuo: problemos ir iššūkiai. Valstybinė kultūros paveldo komisija, Plungės seminaras. 2008-09-26.
4. Ivavičiūtė G. *Kraštotvarka*. Kaunas, 2008.
5. Kiaupienė J. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI-XVIII a.* Vilnius, 1988.
6. Lietuvos Valstybinė kultūros paveldo komisija. Sprendimas dėl valstybės dvarų paveldo išsaugojimo vykdymo. 2007-03-09 Nr. S-3-(122) Vilnius.
7. LR Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas. 2004-09-28, Nr. IX-2452. Valstybės žinios, 2004-10-19, Nr. 153-5571
8. Puodžiukienė D. *Medinė dvarų sodybų architektūra. Medinė architektūra Lietuvoje*. Vilnius, 2002. P. 36–49.
9. Purvinas M. *Klaipėdos krašto dvarų ir jų sodybų raidos bruožai. XIII a. – 1944 m.* Etninės kultūros globos taryba. Vilnius, 2010.
10. Scholtz E. Dr. *1001 sodas, kurį tu privalai pamatyti per savo gyvenimą*. Didžioji Britanija, 2007.
11. Stulpinas R. *Buvusių dvarų ir palivarkų sodybos bei jų fragmentai*. D. 1. Vilnius, 1993.
12. Tauras A. *Mūsų parkai*. Vilnius, 1989.

Малая архитектура поместий Жемайтии и ее будущее

(Получено в январе 2011 г.; отдано в печать в марте 2011 г.; доступ в интернете с 18 апреля 2011 г.)

Резюме

В статье рассматривается малая архитектура поместий Жемайтии (одна из этнокультурных регионов Литвы), проблематика её исчезновения и сохранения, объекты малой архитектуры – разные мелкие постройки, памятники, скульптуры. Объекты малой архитектуры украшают партеры парков, аллеи и другие пространства.

Поместья в Жемайтии развивались так же, как и во всей Литве. Выделяются шесть этапов, по которым оценивается малая архитектура поместий. Объектов малой архитектуры, относящихся к I этапу (XIII–XVI в.в.) создания поместий – не осталось. Во II этапе (1557–1861 г.г.) – расцвели деревянные поместья. К сожалению, малая архитектура вместе с деревянными поместьями Жемайтии разрушилась потому, что их основным строительным материалом было неустойчивое дерево. Можно порадоваться в усадьбе Биржувенай сохранившимся распятием, созданном в народном стиле в 1764 году и сохранился потому, что был построен из кирпичей. Из этого периода остались четыре объекта малой архитектуры. Во время III этапа (1861–1922 г.г.) построенные объекты малой архитектуры отражают стилистику эпох романтизма и историзма. Из этого периода осталось около 40 объектов малой архитектуры. Концентрация самых ценных объектов находится в районах Мажейкяй, Паланги, Плунге. Особо ценится усадьба поместья Паланги, на её территории очень хорошо сохранилось множество объектов малой архитектуры. На IV и V этапах – поместья не создавались, а малая архитектура – разрушалась. На VI этапе (с 1990 г. – до наших дней) все усилия были направлены на оживление культуры поместий, парков и малой архитектуры. К сожалению, эти процессы идут медленно.

В наши дни, из – за нехватки средств, большинство усадебных поместий Жемайтии – разрушаются. Этот процесс может быть приостановлен только когда будет создана надлежащая правовая база о защите поместий, их интеграции в процессы пейзажа. Если не будут приниматься срочные решения об идентификации, правовые, социальные и научные меры охраны, элементы поместий и малой архитектуры скоро исчезнут. Защита наследия поместий должна быть основана на исчерпающих исторических и культурологических исследованиях. Оптимальный вариант – это защита и использование усадеб поместий, их приспособление для репрезентативных, научных, культурных, просветительских целей и оживление традиционного образа жизни (сельского хозяйства). Какое будущее ждёт культурного наследия поместий зависит от того, какие меры об их сохранении будут приняты.